

A tulajdonnevek mint indexikus kifejezések

1. Bevezető megjegyzések az indexikusok szemantikájáról

Tágabb értelemben indexikus kifejezésnek számít minden olyan természetes nyelvhasználatban előforduló szó vagy szócsoporthoz, amelynek szemantikai tartalmát a lexikai jelentés, a kompozíció szintaktikai szabályai és a nyelvhasználat aktuális körülményei határozzák meg. Ebben az értelemben a magyar köznyelvben indexikusként viselkednek például a mondatba foglalt személyragos igék ('megnézem'), a határozatlan főnévi csoportok ('egy tanuló') vagy a főnévi mutató névmások ('ez'). Vegyük szemügyre a következő mondattípus valamely példányát:

(1) Megnézem a filmet.

Bárhogyan vélekedjünk is a mondatpéldányokhoz rendelhető szemantikai tartalom természetéről és determinációjának módjáról, bizonyos, hogy (1) értelmezésében nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvhasználat egyik nyelven kívüli kontingens feltételét, a beszélő személyét: a nyelvhasználat valamely *C* kontextusában Péter szemantikai értelemben nem ugyanazt az információs tartalmat fejezi ki (1) használatával, mint Pál. A 'megnézem' ige indexikus szerepe (1) információs tartalmának meghatározásában ezért vitathatatlanak tűnik. Hasonló következtetést vonhatunk le (2) elemzéséből:

(2) Kitűnő eredményt ért el egy tanuló.

Nem nehéz észrevenni, hogy ebben az esetben az 'egy tanuló' főnévi csoport miért reagál érzékenyen a beszédhelyzet körülményeinek változásaira: a mondat által kifejezett információs tartalom nyilvánvalóan annak függvényében változik, hogy a tanulók mely csoportja releváns abban a C kontextusban, amelyben (2) valamely kimondott vagy leírt példánya előfordul. Ugyanilyen determinációs elvnek engedelmeskedik (3)-ban a főnévi mutató névmás is:

(3) Ez kényelmes.

Ahhoz, hogy (3)-ban a mutató névmás betölthesse a lexikai jelentésének megfelelő kommunikatív szerepet, a használat kontextusának tartalmaznia kell azt a tárgyat, amiről a kényelmesnek-lenni tulajdonság határozottan állítható. A mutató névmás (3)-ban ezért mindig a használat kontextusának valamely azonosítható tárgyról hordoz információt.

Bár az imént idézett egyszerű példamondatok azt sugallják, hogy a tág értelmezés megfelelő kiindulópont lehet az indexikusok rendszeres szemantikai vizsgálatához, e megközelítés hátrányának tekinthető, hogy a természetes nyelv indexikus kifejezéseinek körét túlzottan liberálisan határozza meg. Ha a mondatpéldányok kontextushoz fűződő viszonyát valóban figyelembe kell venni a szemantikai tartalom elemzésében, akkor a mondatokban előforduló szavak és szócsoporthoz többségét valószínűleg az indexikusok közé kellene sorolnunk, hiszen minden kimondott vagy leírt mondatpéldányhoz szükségképpen olyan kontextus tartozik, amely a paraméterek egyedi kombinációjából épül fel. E megfontolás alapján viszont már nemcsak a személyragos igéket, a határozatlan főnévi csoportokat vagy a főnévi mutató névmásokat nevezhetnénk kontextusra érzékeny

kifejezéseknek, hanem megszorítás nélkül általában az igéket, a főneveket és a névmásokat, és általában minden olyan kifejezést, amelynek mondaton belüli szemantikai funkciója elvileg hozzárendelhető a kontextus valamely paraméteréhez.

A kortárs kutatók többsége szerint nem lehetséges olyan szemantikai elméletet alkotni, amely képes lenne ilyen átfogó értelemben használni az 'indexikus kifejezés' fogalmát. Az elemzési gyakorlatban ezért rendszerint Kaplan (1989) konzervatívabb szemléletmódú felfogását szokás követni. Szűkebb értelemben véve a magyar köznyelvben csak a következő szavak tartoznak az indexikusok közé: az egyes számú személyes névmások és két mutató névmás ('én', 'te', 'ő', 'ön'; 'ez', 'az') és néhány határozószó ('itt', 'most', 'tegnap', 'ma', 'holnap').¹ A szűkebb lista önmagában véve természetesen még nem könnyíti meg az indexikusok szemantikai tartalmának és mondatbeli viselkedésének vizsgálatát. Az elméleti problémák bemutatása és a fogalomhasználat pontosítása érdekében a következő három szakaszban áttekintem az indexikusok szemantikai elemzésének legalapvetőbb szempontjait.

(a) Az aktív kontextus szerepe

A határozott leírásokhoz és a komplex demonstratívumokhoz hasonlóan a szűkebb értelemben vett indexikusok

¹ Az indexikus kifejezések osztálya funkcionális szempontból *tiszta* vagy *automatikus indexikusokra* (pl. 'én', 'ma') és *valódi demonstratívumokra* (pl. 'ez', 'az', 'ő') osztható. Mivel a jelenlegi téma szempontjából közömbös, hogy milyen érvekkel lehet alátámasztani e felosztást, a téma tárgyalásától eltekintek.

mindegyike használható *referáló* kifejezésként. A határozott leírásokkal és a komplex demonstratívumokkal ellentétben az indexikus kifejezések lexikai egységként is definiáltak. Ebből mindenekelőtt arra következtethetnénk, hogy lexikai jelentése – és szintaktikai pozíciója – alapján egy mondatba foglalt indexikus szó referense közvetlenül levelezhető. Vizsgáljuk meg ezt a kézenfekvő feltételezést egy szemléletes példa segítségével. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* (1975, 1347) meghatározása szerint a ‘tegnap’ határozószó lexikai jelentése a következő leírással adható meg: „1. A mai napot megelőző napon”. Tegyük fel, hogy Péter őszintén, állító szándékkal használja a következő egyszerű kijelentő mondatot:

(4) Tegnap megnéztem a filmet.

Ha Péter 2005. szeptember 4-én mondja ki (4)-et, a ‘tegnap’ szó „a mai napot megelőző napra”, azaz 2005. szeptember 3-ára referál a mondatban. Ha Péter 2005. szeptember 5-én mondja ki (4)-et, akkor viszont 2005. szeptember 4-ére referál a mondatbeli ‘tegnap’ szó. A kéziszótár leíró definíciójában természetesen sem 2005. szeptember 3., sem 2005. szeptember 4. nem szerepel a ‘tegnap’ szó lehetséges referenseként, Péternek mégsem okoz nehézséget a szó esetleges és változó referensekkel való használata (4)-ben. Hogyan lehetséges ez?

Amit azt a példa világosan megmutatja, a leíró tartalmú lexikai jelentés megadása önmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy megtudjuk, milyen törvényszerűségeknek engedelmessé választhatják ki referenseiket az indexikusok a mindennapi nyelvhasználatban. Kézenfekvő tehát arra következtetnünk, hogy a lexikai jelentés – és a szintaktikai pozíció – megadásán kívül szükségünk van egy kiegészítő

szempontra is a mondatba foglalt indexikusok referenseinek meghatározásához. (1)-(4) arra utal, hogy e kiegészítő szempontot az indexikusok használatához tartozó *aktív kontextus* adhatja meg. Közismert, hogy az elmúlt évtizedek elméleti szakirodalmában a kontextus mibenlétéről és kommunikációban játszott szerepéről nem alakult ki egységes álláspont. Mielőtt az aktív kontextust segédfogalomként igénybe vennénk az indexikusok értelmezéséhez, érdemes tehát bemutatni az alapfogalom, a kontextus értelmezésének legismertebb módozatait.

1. A formális szemantikai gondolkodás hagyományában Lewis (1980) és Kaplan (1989) munkái óta a kontextust általában három független paraméterből – a beszélő, a hely és az idő – álló rendezett n -essel reprezentálják. Ebben a hagyományban az ‘igaz’ és a ‘hamis’ a mondattípusokhoz rendelt szemantikai érték. A mondattípusok igazságértéke kettős relativitású: egy adott mondattípus, például (4), ‘Tegnap megnéztem a filmet,’ ha igaz, akkor a C kontextus és a w lehetséges világ vonatkozásában igaz. Azaz, (4) csak abban az esetben igaz, ha a beszélő a hely és az idő paraméterének megfelelő napon megnézte a filmet, és C fennáll w -ben. Hangsúlyozni kell, hogy a formális megközelítés képviselői logikai okok miatt nem hivatkoznak kimondott mondatpéldányokra a kontextus leírásában. Ez különösen Kaplan felfogására igaz, aki úgy látja, hogy egy indexikust tartalmazó mondattípus igaz volta és következtetésekben játszott logikai szerepe független attól, hogy a mondattípus valamely példányát az aktuális w világban használja-e egy beszélő vagy sem.²

² A részletes érveléshez lásd: Kaplan (1989, 594-599).

2. A 'kontextus' fogalmát természetesen pragmatikai nézőpontból is meg lehet határozni. A pragmatikai felfogás egyik legprecízebb változatát napjainkban Stalnaker (1970) dolgozta ki. Grice pragmatikai felismeréseit és Lewis modális szemantikai elméletét kombinálva Stalnaker (1999) azt állítja, hogy a kontextus azon lehetséges világok halmazával azonos, amelyek konzisztensek a beszélgetésben résztvevő felek közös háttértudásával. Stalnaker a lehetséges világok definiálásában ontológiailag semleges álláspontra helyezkedik. Nem szükséges feltétlenül eldöntünk – hangsúlyozza több tanulmányában is –, hogy a létezés modális kérdéseiben a realizmus, a fikcionalizmus vagy valamely más, kurrens elméleti irányzat képviseli a helyes álláspontot. Elgondolása szerint egy lehetséges világ olyan tulajdonságok együtteseként fogható fel, amivel az aktuális világ bizonyos körülmények fennállása esetén rendelkezhetne. Ez az ontológiailag semleges meghatározás teszi lehetővé Stalnaker számára, hogy a 'kontextus' fogalmát közvetlenül összekapcsolja a mondatok használatával. Pragmatikai szempontból egy kimondott mondat a kontextus paramétere, abban az értelemben, hogy a kimondott mondatokban mutatkozik meg a beszélők lehetséges világokra vonatkozó elképzelése. Stalnaker nézőpontjából egy mondat kimondása a kontextus megváltoztatására tett kommunikatív javaslattal egyenlő.³

3. A formális és a pragmatikai megközelítés mellett harmadik változatként megemlíthető a kontextus viszonylag

³ Egy mondat kimondása és egy kimondott mondat (mondatpéldány) természetesen két különböző jelenség. Az előbbi egy intencionális nyelvi aktus, az utóbbi pedig az intencionális nyelvi aktusok materiális eredménye.

ritkábban képviselt naturalista szempontú értelmezése. A naturalizált felfogás hívei Quine (1995) nyomán a beszélgetések fizikai körülményeire hivatkozva definiálják a fogalmat. Véleményük szerint azok az összetevők tartoznak egy adott kontextushoz, amelyek a kortárs tapasztalati természettudományok, a fizika vagy a neurológia extenzionális terminusaival is leírhatóak. A kontextust olyan összetett tér- és időbeli szituációnak fogják fel, amely többek között a természeti és a mesterséges környezet különböző tárgyaiból, a beszédprodukcióhoz és beszédpercepcióhoz tartozó stimulusok szekvenciáiból és ehhez hasonló, empirikus eljárásokkal azonosítható fizikai természetű létezőkből épül fel.

Ha mármost arra a kérdésre keressük a választ, hogy a lexikai jelentés és a szintaktikai pozíció ismeretén kívül mi szükséges a mondatokba foglalt indexikusok sikeres referálásához, célszerűnek látszik kiaknázni az imént bemutatott értelmezések legelőnyösebb tartalmi vonásait. A formális, mondat típusokra alapozott megközelítés azért nem tűnik a jelenlegi összefüggésben alkalmazhatónak, mert a fentiekben elfogadtuk, hogy (4) különböző példányainak különböző referenciális vonzata lehet. A kontextus pragmatikai és naturalista nézőpontú értelmezése egyaránt lényegi szerepet tulajdonít a mondatpéldányoknak, így heurisztikus szándékkal megkísérelhetünk e két definíció kombinálásával létrehozni egy ideiglenes kontextus-fogalmat. Legyen a továbbiakban a kontextus az a beszélgetést övező egyedi, dinamikus változó szituáció egy adott w lehetséges világ vonatkozásában, amely lényegi paraméterként tartalmazza a beszélők közös háttértudását, a beszélők által produkált és percipiált, kimondott vagy leírt mondatpéldányokat és a fizikai környezet különböző természetes és mesterséges

tárgyait.⁴ Természetesen előfordulhat, hogy egy indexikus mondatpéldány egy kontextus több paraméterével is relációban áll, mint ahogy az is lehetséges, hogy egy kontextus nem tartalmaz olyan paramétert, amely lehetővé tenné egy indexikus sikeres kommunikatív használatát. Az utóbbi lehetőséget úgy zárhatjuk ki, hogy bevezetjük az ‘aktív kontextus’ fogalmát: legyen az aktív kontextus megkülönböztető jegye, hogy *legalább* egy olyan paramétert tartalmaz, amely elégséges egy adott indexikus sikeres kommunikatív használatához.

E provizórikus meghatározás értelmében először is lezögezhetjük, hogy az indexikus szavak mint használt szavak a beszélők tényleges fizikai cselekvéséhez, az akusztikus vagy grafikus nyelvi jelek produkciójához kötődnek. A példányok produkciója és recepciója egyaránt az aktuális *w* világ téridőbeli keretében zajlik, az indexikusokhoz rendelt szemantikai tartalom – az indexikus referencia – ezért téridőbeli példányokhoz rendelt tartalom. Reichenbach (1947) szóhasználata nyomán a példányok e tulajdonságát példány-reflexivitásnak is szokás nevezni. Ez azt jelenti, hogy az indexikusok példányai az aktív kontextus viszonylatában alapvető szerepet játszanak szemantikai tartalmuk meghatározásában. A mondatba foglalt ‘tegnap’ határozószó például mindig reflexív szemantikai relációban áll azzal az aktív kontextussal, amelyben elhangzik. Minden egyes példány „önmagára utal”, amennyiben a referálás szabálya és eredménye magáról a példányról „olvasható le”. Többek

⁴ Jaszczolt (1999) felfogásával összhangban a szemantikai tartalomra vonatkozó modális kérdéseket zárójelbe teszem, és a továbbiakban csak azt a lehetséges *w* világot tekintem a kontextus paraméterének, amely számunkra az *aktuális* lehetséges világ.

szerint (Pl.: Garcia-Carpintero (1998), Recanati (2004)) ezzel a reflexív szemantikai relációval – és nem a szaturáció vagy a szabad bővítés pragmatikai elvével – magyarázható, hogy különböző kontextusokban (4) miért referálhat különböző naptári napokra. Az aktív kontextus így módon hozzájárul az indexikus referencia meghatározásához.

Megjegyezhetjük továbbá, hogy az aktív kontextus imént adott ideiglenes meghatározása összhangban áll a nyelvhasználat gyakorlatáról alkotott hétköznapi vélekedéssel. A naiv felfogás szerint a beszédprodukciónak hozzátartozik a beszéd meghallgatása és a beszédben mondottak aktuális beszédhelyzetre vonatkozó értelmezése. A nyelvhasználók többsége feltehetően úgy véli, hogy a mondatba foglalt szavaknak és a mondatoknak csak használatuk összefüggésében lehet meghatározott „jelentése”. A szemantikai elmélet nyelvén ezt az intuitíve helyesnek tűnő preteoretikus meglátást jelenlegi témánkra vonatkoztatva úgy fejezhetjük ki, hogy az indexikus kifejezéseknél a használat és az értelmezés aktív kontextusa *default* helyzetben egybeesik.

(b) A közvetlen referencia elve

Ahogy arról az előbbieken már szó esett, a szűkebb értelemben vett indexikusok mindegyike referáló kifejezésnek számít. Magától értetődő, hogy az indexikusok listáján található szavakat a referálás nyelvi és nem-nyelvi körülményeinek elemzése után a referálás szemantikai *mechanizmusa* szempontjából is érdemes részletesebben megvizsgálni.

Ebben a kérdésben ismét Kaplan (1989) munkája jelentheti az elméleti kiindulópontot. Kaplan az olyan szavakat,

mint 'én', 'ő', 'ez', 'az' vagy 'tegnap' a tulajdonnevekkel és a logikai változókkal együtt a közvetlen referencia eszközeiként tartja számon.⁵ Kaplan tanulmányának szellemében, de az eddig alkalmazott terminológiát használva azt mondhatjuk, hogy a nyelvhasználat konvencionizált normái – a lexikai jelentések – *közvetlenül* meghatározzák, hogy az indexikusok milyen típusú tárgyakra referálhatnak. Az aktuális *w* világban egy mondatba foglalt *i* indexikus referensét egy adott *C* aktív kontextus vonatkozásában mégsem önmagában a lexikai jelentés (és a szintaktikai pozíció) vagy valamilyen egyéb leíró feltétel határozza meg, hanem a lexikai jelentés és az adott *C* aktív kontextus *i* indexikus egy példánya szempontjából releváns paraméterei együttesen.

Egy meghatározott beszédközösség gyakorlatában a konvencionizált normák minden nyelvhasználóra kötelező érvénnyel vonatkoznak. Amikor megtanuljuk az indexikusok használati módját, minden bizonnyal megtanuljuk az indexikusokkal asszociált lexikalizált jelentések leíró tartalmát is. A tanulási folyamat és a jelentés-asszociáció kognitív értelemben az indexikusoknak kétségkívül lehet leíró tartalmuk. Ez viszont nem jelenti azt, hogy egy mondatba foglalt indexikus a nyelvhasználó kognitív asszociációinak következtében leíró tartalom közvetítésével referál. Kaplan felfogása szerint egy közvetlenül referáló kifejezésre az a jellemző, hogy referenciális mechanizmusát illetően nincsen leírással megadható szinonimája. Amikor

⁵ Ebből következik, hogy Kaplan russelliánus gyökerű felfogásában a logika nyelvében szereplő változók is referáló kifejezések. Vö: Kaplan (1989, 496-497).

egy referáló szó és egy referáló módban használt leírás szinonimának tekinthető, akkor a szó és a leírás minden lehetséges kontextusban ugyanazt a tárgyat jelöli meg. Ha el akarjuk dönteni, hogy egy indexikus a közvetlenül referáló kifejezések közé tartozik-e vagy sem, megpróbálhatjuk referenciális működését szinonimákkal, határozott leírásokkal vagy komplex frázisokkal visszaadni. Nevezzük ezt az eljárást *Kaplan-tesztnek*. A közvetlen referálás bizonyításaképpen nézzünk néhány példát a Kaplan-teszt alkalmazására:

(?) tegnap = a mai napot megelőző napon

(?) holnap = a mai napot követő napon

(?) én = az az individuum, aki beszél

A fentiekben már láttuk, hogy az első példa Kaplan-tesztje negatív eredményhez vezet. A második példa szerkezetében megegyezik az elsővel, az eredmény tehát itt is negatív: egy adott *C* aktív kontextusban a 'holnap' indexikus közvetlenül referál, ami nem azonos a 'mai napot követő napon' leírás referáló mechanizmusával. Ahhoz, hogy ez a leírás sikeresen referálhasson, más nyelven kívüli és szemantikai feltételeknek kell teljesülniük, mint a 'holnap' esetében. Az egyik lényeges különbség az, hogy a nyelvhasználat konvencionizált normái nem közvetlenül, hanem kompozicionális módon, az egyes szóelemek önálló lexikai jelentéséből és szintaktikai kapcsolatából felépülve határozzák meg, hogy a leírás milyen tárgyakra – mely naptári napokra – referálhat. Másképpen fogalmazva: ha a szemantikai tartalom kérdését tartjuk szem előtt, azt mondhatjuk, hogy az indexikus kifejezéseknek szinguláris, a leírásoknak viszont strukturált referenciális feltételeik vannak. Ennek következtében egy adott *C* aktív kontextus-

ban egy indexikus és egy határozott leírás referensét nem ugyanazok a paraméterek határozzák meg. Ez természetesen nem zárja ki, hogy referensük némely esetben azonos legyen, de azt sem garantálja, hogy referensük minden lehetséges beszédhelyzetben törvényszerűen megegyezzen. Mindez a harmadik példára is igaz. Noha első pillantásra úgy tűnhet, hogy az 'én' indexikus automatikus módon minden beszédhelyzetben arra az individuumra referál, aki éppen kimondja vagy leírja az 'én' egy példányát, a sikeres referálás feltétele az 'én' esetében mégsem ugyanaz, mint a szinonimnak feltételezett 'az az individuum, aki beszél' leírás esetében. Ebből következik, hogy a hétköznapi nyelvhasználat szokványos körülményei között néha előfordulhat olyan beszédhelyzet, amint azt a rendhagyó esetek tárgyalása során látni is fogjuk, amelyben az 'én' személyes névmás kimondott vagy leírt példánya nem az aktuális beszélőre referál. Nem lehet kétséges, hogy Kaplan-teszt alkalmazása a többi indexikusnál is hasonló eredményre vezetne.

(c) Szinguláris proposíciók

A közvetlen referálás tulajdonsága indokoltá teszi, hogy az indexikusokat a szinguláris kifejezések csoportjához soroljuk. A szinguláris kifejezések legjellemzőbb szemantikai ismertetőjegye az, hogy használatuk kontextusában csak egy meghatározott tárgyra referálnak. Amikor indexikus szavak referenseiről beszélünk, magától értetődő, hogy a 'tárgy' fogalmát a szokásosnál valamivel szélesebb értelemben kell értenünk: tárgynak tekinthető a 'tegnap' referense (naptári nap), az 'én' referense (individuum), az 'itt' referense (térbeli pozíció) és így tovább. Ennélfogva az egyszerű

kijelentő mondatokba foglalt indexikusok mindig egy – és csak egy – tárggyal járulnak hozzá a mondatok által kifejezett szemantikai tartalomhoz.

Akik elfogadják a propozíciók létezését, általában úgy látják, hogy a hétköznapi kontextusok többségében – ahol a nyelvhasználók őszinte, deklaratív szándékkal, nem ironikus vagy metaforikus módon beszélnek – a szinguláris kifejezéseket tartalmazó kijelentő mondatok szinguláris propozíciókat fejeznek ki. De vajon mit kell értenünk azon, hogy egy kijelentő mondat kimondott vagy leírt példányának szemantikai tartalma egy szinguláris propozíció? Mivel a mondatpéldányok térben és időben léteznek, a propozíciók viszont elvont, strukturált létezők, a válasz elsősorban attól függ, hogyan vélekedünk a konkrét és az elvont létezők viszonyáról. E dolgozat témája nem igényli e bonyolult probléma részletesebb vizsgálatát, így elegendő annyit megjegyezni, hogy a téma egyik lehetséges megközelítése szerint a propozíciók kijelentő mondatokban *realizálódnak*, vagy másképpen fogalmazva: a propozíciókat a kijelentő mondatok *hordozzák*. Ha ezt az értelmezést vesszük alapul, viszonylag egyszerűen meg tudjuk magyarázni, hogy miért áll fenn strukturális izomorfia az egyszerű kijelentő mondatok grammatikai szerkezete és az általuk kifejezett propozíciók konstituens-szerkezete között. A szinguláris propozíciók általában tárgyakat, tulajdonságokat és relációkat tartalmaznak alkotóelemként, ami megfeleltethető az egyszerű kijelentő mondatok predikatív felépítésének. A következő mondat jó példa erre:

(5) Péter Szegeden él.

Az (5) által kifejezett szinguláris propozíció Péter személyét és a Szegeden-élni tulajdonságot tartalmazza alko-

tóelemként.⁶ A predikáció, amely Péter személyéhez rendel a Szegeden-élni tulajdonságot, voltaképpen nem más, mint az a minimális tartalom, amit a mondat grammatikai szerkezete révén a szokványos kontextusok mindegyikében szemantikailag kifejez.

Könnyen észrevehető, hogy a tulajdonnév (5)-ben csak referensét, azaz Pétert képviseli. Olyan leíró tartalom vagy egyéb minőségi jegy, amit a névvel valamilyen névhasználati konvenció alapján társíthatnánk, nem szerepel az (5) által kifejezett szinguláris propozícióban.⁷ Ha ugyanabban az aktív kontextusban 'Péter' helyett egy megfelelő indexikust használunk a mondatban, az elemzés lényegét tekintve nem változik:

(6) Ő Szegeden él. (Péterre mutatva.)

⁶ Ez az értelmezés B. Russell (1905) klasszikus felfogásának felel meg. Ahhoz a kérdéshez, hogy elvont létezők (propozíciók) hogyan „tartalmazhatnak” konkrét létezőket (pl. Péter személyét) lásd: Fitch (1997) és Harrison (2004).

⁷ A minimális szemantikai mondat tartalom kérdése a kortárs nyelvfilozófiai és szemantikai irodalom egyik legtöbbször tárgyalt és legizgalmasabb témája. A *szemantikai szkepticizmus* álláspontja (Recanati (2004)) szerint a kontextus pragmatikai hatásaitól független propozicionális tartalom feltételezése elméleti ellentmondásokhoz vezet, a *mérsékelt kontextualizmus* képviselői (King and Stanley (2005)) elfogadják ugyan a pragmatikai hatásoktól független szemantikai tartalom fogalmát, de csekély magyarázó erőt tulajdonítanak e terminusnak, a *minimalisták* (Soames (2002), Cappelen and Lepore (2005)) viszont a sikeres kommunikáció alapfeltételének tekintik a minimális propozíciós mondat tartalmat. Jelen írás szerzője a minimalizmus álláspontját tekinti megfelelő elméleti kiindulópontnak.

Még ha el is fogadjuk, hogy az indexikusoknak a jelentés-asszociáció kognitív értelemében lehet leíró tartalma, a (6) által kifejezett szinguláris propozícióban ez a tartalom nem jelenik meg. Az indexikus 'ő' (6)-ban közvetlenül referál, és a mondathoz tartozó hipotetikus kontextusban a közvetlen referens nem más, mint (5)-ben, azaz Péter. Mivel közvetlenül referáló, szinguláris kifejezésekről van szó, joggal feltételezhetjük, hogy többi indexikus is ehhez hasonló módon, vagyis kizárólag a referensével járul hozzá a mondatok által kifejezett a szinguláris propozíciókhoz.

Az indexikus kifejezések szemantikai profiljának jellemzését a fentiekben bemutatott három szempont alapján tehát a következőképpen lehetne összefoglalni: *az indexikusok olyan közvetlenül referáló kifejezések, amelyek egyszerű kijelentő mondatokba foglaltan – az aktuális w világban egy adott C aktív kontextus vonatkozásában, őszinte, nem ironikus vagy metaforikus használatban – szinguláris propozíciókat fejeznek ki.* Mielőtt megvizsgálnánk, hogy az indexikusok és a tulajdonnevek szemantikai tulajdonságai milyen hasonlóságokat mutathatnak, nézzünk meg néhány olyan köznapi esetet, amelyben az indexikusok a szokványostól eltérő módon viselkednek.

2. Rendhagyó esetek

Az elemzésre méltó rendhagyó esetek egyik érdekes típusa az, amikor egy indexikus használata és értelmezése nem ugyanabban az aktív kontextusban történik. Tegyük fel, hogy 2005. szeptember 5-én, hétfőn, Péter egy cédulára felírt rövid mondattal tájékoztatja hallgatóit egyetemi szobájának ajtaján:

(7) Ma délután elmarad az előadás.

Pál, aki csak 2005. szeptember 7-én, szerda reggel olvassa el a cédulára írt mondatot, úgy véli, a (7) által kifejezett szinguláris propozíció az, *hogy szerda délután elmarad az előadás*. Az előadás aznap (szeptember 7-én) azonban nem marad el, mert Péter szerda délben már visszatér az egyetemre.

Szintén rendhagyó esetként tartható számon az úgynevezett üzenetrögzítő-paradoxon. Az alábbi példában Péter üzenetrögzítőjén Pál hangja hallható:

(8) Én most nem vagyok itthon, kérem, hagyjon üzenetet.

A (8)-ban előforduló 'én' indexikus a default használat szabályai szerint Pálra, (8) kimondójára referálna, a telefonrögzítőkön hallható mondatok konvencionális értelmezése szerint az 'én' ebben az esetben viszont a telefonvonal tulajdonosára, Péterre referál.

Ugyancsak a kivételek közé tartoznak a művészi alkotások előadásai során elhangzó indexikus mondatok. Az indexikus kifejezések ilyenkor a narratív szövegvilág referenciális elemeivel interferálnak. Nézzünk erre az esetre is egy szemléletes példát. Kaurismäki *A múlt nélküli ember* című filmjében az egyik szereplő, Jaakko Antero Lujanen a következő mondatot használja:

(9) Én nem tudom, hogy ki vagyok.⁸

Lujanent a kiváló finn színész, Markku Peltola alakítja a filmben. Peltola, amint azt kimagasló színvonalú alakítása

⁸ Kaurismäki (2002)

is bizonyítja, tisztában van önazonosságával. A beszédhelyzet narráció által előidézett elmozdulása miatt az általa kimondott 'én' indexikus (9)-ben természetesen nem önmagára, hanem a filmbéli Lujanen fiktív alakjára „referál”.

Tovább nehezíti a szemantikai elemzést, ha művészi szövegekben nominalizált használatban fordulnak elő indexikusok. A nehézség oka kettős: a narratív nyelvhasználat referencia-keretén belül egy generikus kifejezéshez kell jelöletet rendelni. Az alábbi közismert Shakespeare idézetben a nominalizált 'holnap' referensének egyértelmű meghatározása ezért meglehetősen összetett feladat:

(10) Holnap és holnap és holnap: tipegve / Vánszorog létünk a kimért idő / Végső szótagjáig.⁹

A rendhagyó esetek sorában érdemes végezetül megemlíteni egy viszonylag gyakran előforduló kontextust. A (11)-ben szereplő 'ön' indexikus imperszonális használatára Predelli (2004) hívta fel a közelmúltban a figyelmet:

(11) Legyen Ön is a törzsvendégünk!

Predelli elemzése szerint az 'ön' indexikus ebben a mondatban nem szinguláris, hanem generikus kifejezésként viselkedik.¹⁰ A hirdetések nyelvhasználatában (11) és a

⁹ Shakespeare (2001, 319)

¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy komplementer helyzet is előfordulhat. Speciális körülmények között egy generikus kifejezés is lehet szinguláris (indexikus) kifejezés: 'Mi elvetjük ezt a javaslatot'. A többes számú személyes névmás itt közvetlenül a beszélőre referál. A köznyelv „királyi többes”-ként tartja számon ezt a változatot.

hozzá hasonló mondatok olyan beszédhelyzetekben fordulnak elő, amelyekben az egyik lényegi paraméter, a beszélő által megszólított személy nincs jelen. Ennek következményeképpen (11)-ben az ‘ön’ azonosítható referens nélkül marad. Az ilyen típusú, hiányos kontextusokban az ‘ön’ indexikus ezért leginkább az imperszonális általános névmásokra hasonlít.

Az imént felsorolt esetekben az aktív kontextus lényegi paraméterei közül egy vagy több az indexikusok szemantikai profiljával összeegyeztethetetlen módon viselkedett. A rendhagyó kritériumok miatt (7)–(10) csak látszólagos módon referál, e mondatoknak tehát csak látszat-referense van, (11)-hez pedig egyáltalán nem tartozik referált tárgy. A tulajdonnevek indexikus tulajdonságainak bemutatásakor ezért célravezetőbbnek tűnik a tulajdonnevekhez legközelebb álló két „perspektivikus” indexikus – az ‘itt’ és a ‘most’ – megszokott, default használatából kiindulni.

3. A tulajdonnevek indexikus tartalma

Miért nevezhető az ‘itt’ és a ‘most’ perspektivikus indexikusnak? A magyarázat első lépéseként bontsuk elemeire e két határozószó szemantikai profilját. A fő kérdés az, hogy milyen szabályszerűség teszi lehetővé, hogy az ‘itt’ és a ‘most’ referáló kifejezésként szerepeljen egyszerű kijelentő mondatokban. A hagyományos felfogás szerint az ‘itt’ és a ‘most’ példány-reflexivitásában kell keresnünk az okokat. Ez hozzátétőlegesen azt jelenti, hogy az ‘itt’ mindig azzal a konkrét térbeli hellyel áll relációban, ahol egy adott példánya elhangzik, a ‘most’ pedig arra az időpillanatra referál, amikor egy adott példánya elhangzik. Az utóbbi években azonban többen is rámutattak, hogy a hagyományos ma-

gyarázat egy bizonyos szempontból kiegészítésre szorul.¹¹ E két indexikus nem automatikus módon példány-reflexív. Nem egyértelmű ugyanis, hogy az 'itt' esetében milyen terjedelmű a használat szempontjából releváns hely, ahogyan a 'most' esetében sem egyértelmű, mekkora időintervallumot foglalhat magába a referált időpillanat. Vessük össze ebben a tekintetben az alábbi mondatokat:

(12) Itt álltam, amikor a baleset történt.

(13) Itt már jóval kisebb az anyag sűrűsége.

Egy jó megfigyelőképességgel rendelkező szemtanú vallomásában a (12)-ben szereplő 'itt' arra a néhány négyzetcentiméterre referál, ahol a baleset pillanatában állt. Ha (13) egy csillagászati előadáson hangzik el, az 'itt' akár a Naprendszer egészére is referálhat. Feltűnően hasonló ehhez a referáló pozícióban álló 'most' perspektivikus nyitottsága (14)-ben és (15)-ben:

(14) Most húzd meg a ravaszt!

(15) Most már a kulturális evolúció hatásaival is számolnunk kell.

(14)-ben egy adott másodpercre, vagy akár annak töredékére referál a 'most'. (15)-ben viszont, például egy evolúciós folyamatokról szóló előadás szövegében, évszázadokra, vagy akár évezredekre.

(12)–(15) két kérdést vet fel: (i) Vajon mivel magyarázható az 'itt' és a 'most' szemantikai profiljában megmutatózó perspektivikus nyitottság, és (ii) milyen normák töl-

¹¹ Többek között Garcia-Carpintero (1998) és Predelli (2004).

tik meg nem-perspektivikus tartalommal e kifejezéseket a hétköznapi nyelvhasználatban?

Ami az első kérdést illeti, aligha lehet kétséges, hogy a szóban forgó indexikusok perspektivitása szemantikai értékük kettős determinációjából fakad. A hely és az idő, amire az 'itt' és a 'most' tárgyként referálhat, lexikai szempontból szigorúan konvencionizált, de a lexikai egységként értelmezett szótípusok a tér- és időbeli pozíciók lehetséges „kiterjedését” vagy „mértékét” meghatározatlanul hagyják. A tér- és időbeli pozíciók csak a determináció második fázisában, a használat aktív kontextusában – a példányokhoz rendelt referensekkel – válnak meghatározottá.

A második kérdésre már több válasz is adható. Talán az a leginkább elfogadható feltevés, hogy a perspektivikus nyitottság korlátozása a nyelvhasználó aktuális referáló szándékától függ. Bach (2005) és King and Stanley (2005) meglátásaival összhangban itt azt a tézist is elfogadhatjuk, hogy a perspektivikus indexikusok esetében a nyelvhasználó referáló szándéka (Bach szóhasználatával: referenciális intenciója) a propozíciós szemantikai tartalom determinánsai közé tartozik. Az imént idézett példamondatok elemzése mindenesetre alátámasztja ezt az állítást. Aktuális világunkban az 'itt' és a 'most' indexikusok szemantikai profilja egy adott *C* aktív kontextus viszonylatában ezek szerint a következő szemantikus formában ábrázolható:

itt_{ref}: egy meghatározott *p* pozíció a háromdimenziós térben. (Intencionális használatot szabályozó, részlegesen leíró norma)

most_{ref}: egy meghatározott *t* pozíció az egydimenziós időben. (Intencionális használatot szabályozó, részlegesen leíró norma)

Azért beszélhetünk részlegesen leíró karakterű kognitív-szemantikai normákról, mert e normák leíró tartalma nem határozza meg egyértelműen, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkező tárgyra referál a kimondott 'itt' és 'most' egy adott beszédhelyzetben. A kompetens beszélők a nyelvtanulási folyamat során elsajátítják ezt a normát, és aktuális referáló szándékuk megjelenítésekor szinguláris tartalommal töltik meg. A sikeres referáláshoz tehát elengedhetetlen a beszélői szándék megjelenítése. Ez elvileg kétféleképpen történhet. Ha az aktív kontextus körülményeit figyelembe véve a beszélő és a hallgató számára egyaránt perceptuálisan adottnak tekinthető a referens, de több tárgy is szóba jöhet lehetséges referensként, akkor a beszélői szándék valamilyen deiktikus gesztussal fejezhető ki. Ilyenkor egy kézmozdulatra vagy valamilyen egyéb típusú extralingvisztikai demonstrációra van szükség. Ha a kézmozdulat funkciója egyértelmű, akkor rámutathatunk például arra a térbeli pozícióra, amire az 'itt' indexikussal az adott beszédhelyzetben referálni kívánunk.¹² De a demonstráció lingvisztikai is lehet, ha a szándékolt referens perceptuálisan nem adott, vagy nem azonos perceptuális nézőpontból adott a beszélő és a hallgató számára. Ilyen helyzetben a beszélgetés előzetes témájára vagy a beszédhelyzetben aktivált előfeltevések közös hátterére vonatkozó explicit vagy implicit visszautalással, például leírások és visszautaló névmások kombinációjával juthatunk el a szándékolt referens azonosításához.

Ezzel a jellemzéssel összevetve, második lépésként vegyük szemügyre a szokványos tulajdonnevek osztályába

¹² Feltételezve, hogy szokványos esetekben a rámutató gesztus többértelmű volta nem befolyásolja a megértést.

tartozó személynevek szemantikai profilját. Az érvelés kedvéért induljuk ki abból a feltételezésből, hogy a személynevek milliánus és leíró elmélete egyaránt tartalmaz helytálló teoretikus megállapításokat. A jelenlegi összefüggésben a millianizmus mellett szóló érvek számít, hogy a Kaplan-teszt a szokványos személynevek többségére alkalmazható:

(?) Arisztotelész = Nagy Sándor nevelője és a *Metafizika* szerzője.

(?) Kovács Péter = tanár, szegedi lakos.

Ha az 'Arisztotelész' személynév szinonim lenne a 'Nagy Sándor nevelője és a *Metafizika* szerzője' leírással, vagy az Arisztotelészre illő határozott leírások bármely alternatívájával, akkor az 'Arisztotelész volt Nagy Sándor nevelője és a *Metafizika* szerzője' mondat egyszerű tautológiát fejez ki.¹³ Nem nehéz azonban olyan kommunikációs helyzetet elképzelni, amelyben ez a mondat informatív módon használható. Más, jól ismert okok miatt – a második példa esetében egyebek mellett azért, mert jelenleg több Kovács Péter nevű szegedi tanár is létezik – joggal feltételezhetjük, hogy a Kaplan-teszt mindig negatív eredményhez vezet a személyneveken elvégzett próbák alkalmával. Igen valószínű tehát, hogy a személynevek szemantikai tartalma sem adható meg szinonim leírásokkal.¹⁴ Ha Kripke (1972), Kaplan (1989) és követőik helyesen látják, akkor az indexikusokhoz hasonlóan a szokványos személynevek is

¹³ Vö. Kripke (1972, 258).

¹⁴ Még az 'aktuális' operátorral korlátozott leírások is – Arisztotelész = Nagy Sándor aktuális nevelője – komoly problémákat vetnek fel. Ehhez lásd: Soames (2002, 39-50).

olyan közvetlenül referáló, szinguláris kifejezések, amelyek egyszerű kijelentő mondatokba foglaltan csak referenseiket képviselik. Ezt illusztrálja (16) is:

(16) Kovács Péter Szegeden él.

A (16) által kifejezett szinguláris proposícióba a 'Kovács Péter' személynév csak referensét importálja. Tisztázandó ugyanakkor, hogy egy adott *C* aktív kontextusban (16) melyik tárgyhoz (individuumhoz) rendeli a Szegeden-élni tulajdonságot. Ez a kérdés vezet át a nevek leíró keretelmélethez, illetve annak egyik lehetséges változatához.

Ha egy név eredeti értelemben homonim, azaz, ha a nevek hipotetikus lexikonjában egy megadott névtípusból több azonos alakú változat is szerepelhet, akkor feltételezhető, hogy egy individuáló, leíró feltétel rendelhető az azonos típusúhoz tartozó lexikai elemekhez. A leíró névelmélet kognitív változata szerint ez a leíró feltétel a névhasználók mentális lexikonjában lelhető fel. Egy kompetens névhasználó természetesen több azonos ortográfiájú személynevet viselő individuumot is ismerhet. Mentális lexikonjában szerepelhet két 'Arisztotelész', az ókori filozófus és a huszadik századi híres hajótulajdonos, és két vagy több 'Kovács Péter' nevű szegedi tanár is. Ebben a vonatkozásban zavarba ejtően sok lehetőséget kínál a 'Wang' családnév, amelyből egyesek szerint több mint kétfélmillió akad a világon. A kognitív hipotézis szerint a névhasználók a hosszú távú memória egyedi helyein lokalizált mentális fájlokba rendezik a személynevek referenseihez tartozó leíró információkat. Erre azért van szükség, mert lexikai tulajdonságait tekintve minden *N* szokványos személynév potenciáli-

san perspektivikus.¹⁵ A névhasználók kompetenciája attól függ, hogy képesek-e a nevek referenseihez tartozó információkat könnyen hozzáférhető módon tárolni, és képesek-e a használat során megbízható asszociatív mechanizmusokkal előhívni a tárolt adatokat. Feltételezhető, hogy az információtárolás és az aktivizált információk feldolgozása, ugyanúgy, mint az 'itt' és 'most' indexikusoknál, itt is a lexikai szint perspektivitását szabályozó szemantikai normák irányítása alatt áll. Egy tetszőleges *N* személynév szemantikai profilját egy adott *C* aktív kontextus vonatkozásában tehát az alábbi sematikus formulával ábrázolhatjuk.

N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum, 'N' viselője.
(Intencionális használatot szabályozó, részlegesen leíró norma)¹⁶

¹⁵ A leíró feltételekkel bevezetett nevekre, például 'Hasfelmetsző Jack', ez valószínűleg nem érvényes. Ezen kívül megjegyzendő, hogy a perspektivikusság tulajdonsága az írásban és a beszédben használt személynevekre nem egyformán vonatkozik. További megkülönböztetést igényel az ortográfiailag különböző, de fonológiailag identikus személynevek esete. Például: Ördög vs. Eördögh vagy Vörös vs. Weöres.

¹⁶ A leíró névelmélet alaptípusainak megfelelően az N_{ref} formula több változatban is megadható:

- (1) N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum, 'N' viselője. (Metalingvisztikai változat)
- (2) N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum, az 'N' mentális dosszié szubjektuma. (Mentális dosszié változat)
- (3) N_{ref} : egy meghatározott *i* individuum az 'N' név használatának kauzális-történeti kezdőpontján. (Kauzális változat)

A jelenlegi téma szempontjából nincs lényeges különbség e három változat között.

A kompetens névhasználók implicit metalingvisztikai tudásuk alapján feltehetően tisztában vannak azzal, hogy N szinguláris kifejezés. N_{ref} definíciója tehát megfelel a milliánus intuícióknak: egy adott C aktív kontextusban egy tetszőleges N név egy példánya közvetlenül csak egy tárgyra (individuumra) referál. N_{ref} összhangban áll a leíró elmélet alapbelátásával is, amennyiben azt mondja ki, hogy a személynevek sikeres referálásához szükséges feltételként egy részlegesen leíró karakterű, individuáló – kognitív értelemben vett – norma működése is hozzájárul. itt_{ref} most_{ref} és N_{ref} paralelizmusa alapján indokoltnak tűnik a megállapítás: a szokványos személynevek, mint például ‘Arisztotelész’, igen közeli rokonságban állnak az ‘itt’ és a ‘most’ indexikusokkal. *Arisztotelész, itt és most.*

Irodalom

- Bach, K. (2005): Context ex Machina. In: Z. Szabo (ed): *Semantics Versus Pragmatics*. Oxford University Press, 15–44.
- Cappelen, H. and Lepore, E. (2005): *Insensitive Semantics*. Basil Blackwells.
- Fitch, G. W. (1997): Singular Propositions. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/propositions-singular/>
- Garcia-Carpintero, M. (1998): Indexicals as Token-Reflexives. *Mind* 107: 529–563.
- Harrison, J. (2004): The Logical Function of ‘That’, or Truth, Propositions and Sentences. *Philosophy*, 79: 67–96.
- Jaszczolt, K. M. (1999): Default Semantics, Pragmatics, and Intentions. In: K. Turner (ed): *The Semantics/Prag-*

- matics Interface from Different Points of View.* Oxford, Elsevier Science, 199–232.
- Juhász, J. et. al. (szerk.) (1975): *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó.
- Kaplan, D. (1989): Demonstratives. In: J. Almog, J. Perry, and H. Wettstein (eds): *Themes from Kaplan.* Oxford University Press, 481–563.
- Kaurismäki, A. (2002): *A múlt nélküli ember.* Sputnik Oy, Yleisradio.
- King, J. and Stanley, J. (2005): Semantics, Pragmatics and the Role of Semantic Content. In: Z. Szabo (ed): *Semantics Versus Pragmatics.* Oxford University Press, 111–164.
- Kripke, S. (1972): Naming and Necessity. In: D. Davidson – G. Harman (eds): *Semantics of Natural Language.* D. Reidel, 253–355.
- Lewis, D. (1980): Index, Context, and Content. In: Kanger, S. and S. Öhman (eds): *Philosophy and Grammar.* D. Reidel, 79–100.
- Pelczar, M. and Rainsbury, J. (1998): The Indexical Character of Names. *Synthese* 114: 293–317.
- Predelli, S. (2004): The Impersonal ‘You’ and Other Indexicals. *Disputatio* 16: 3–25.
- Quine, W. V. (1995): *From Stimulus to Science.* Harvard University Press.
- Recanati, F. (2004a): *Literal Meaning.* Cambridge University Press.
- Recanati, F. (2004b): Indexicality and Context-Shift. *Workshop on Indexicality, Speech Acts and Logophors,* Harvard University,
<http://www.fas.harvard.edu/~lingdept/recanati04.pdf>

- Reichenbach, H. (1947): *Elements of Symbolic Logic*. Free Press.
- Russell, B. (1905): On Denoting. *Mind* 14: 479–493.
- Shakespeare, W. (2001): *Machbet*. Magyar Könyvklub.
- Soames, S. (2002): *Beyond Rigidity: The Unfinished Semantic Agenda of Naming and Necessity*. Oxford University Press.
- Stalnaker, R. (1970): Pragmatics. *Synthese* 22: 272–289.
- Stalnaker, R. (1999): Indexical Belief. In: Robert Stalnaker: *Context and Content*. Oxford University Press, 130–149.*

* A tanulmány megírását a *Bolyai János Kutatási Ösztöndíj* támogatta.